

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/31-40>

Development prospects of the agri-food market in the occupied territories and value chain approach

Xayyam Javadzade

PhD in Economics, Associate Professor

Zaqatala Branch,

Azerbaijan State University of Economics

ORCID: 0009-0001-0150-7116

E-mail: xayyam1984@mail.ru

Abstract: The article provides an extensive scientific analysis of the development prospects of the agri-food market in the liberated territories based on a value chain approach. The empirical and theoretical foundation of the study is formed by the materials of a doctoral dissertation dedicated to the development of the agri-food market in the Republic of Azerbaijan, official statistical data, and normative-legal documents. In the liberated territories, the restoration of agricultural production, the formation of market institutions, the integration of regional resource potential into economic circulation, and the coordination mechanisms across the stages of the value chain have been thoroughly investigated. As a result of answering the research questions, institutional, infrastructural, and economic mechanisms for the sustainable development of the agri-food market in the liberated territories were identified on a scientific basis.

Keywords: agri-food market, liberated territories, regional development, value chain, state policy, entrepreneurship

JEL codes: Q13, Q18, R11, O13

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar-ərzaq bazarının inkişaf perspektivləri və dəyər zənciri yanaşması

Xəyyam Cavadzadə

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Zaqatala filialı
ORCID: 0009-0001-0150-7116
E-mail: xayyam1984@mail.ru

Xülasə: Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə (İAEƏ) aqrar-ərzaq bazarının inkişaf perspektivləri dəyər zənciri yanaşması əsasında geniş elmi təhlil olunmuşdur. Tədqiqatın empirik və nəzəri bazasını Azərbaycan Respublikasında aqrar-ərzaq bazarının inkişafına həsr olunmuş doktorluq dissertasiyasının materialları, rəsmi statistik məlumatlar və normativ-hüquqi sənədlər təşkil edir. İAEƏ-də aqrar istehsalın bərpası, bazar institutlarının formalaşdırılması, regional resurs potensialının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi və dəyər zəncirinin mərhələləri üzrə koordinasiya mexanizmləri ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat suallarının cavablandırılması nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlı inkişafı üçün institusional, infrastruktur və iqtisadi mexanizmlər elmi əsaslarla müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: aqrar-ərzaq bazarı, işğaldan azad edilmiş ərazilər, regional inkişaf, dəyər zənciri, dövlət siyasəti, sahibkarlıq

JEL kodları: Q13, Q18, R11, O13

1. GİRİŞ

İAEƏ-də ilk mərhələdə regionların sosial-iqtisadi bərpası aqrar sahənin rolunu strateji səviyyəyə yüksəldir. Apardığımız araşdırmalardan məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatı yalnız məşğulluq və gəlir mənbəyi deyil, həm də ərazilərin reinteqrasiyasını təmin edən əsas iqtisadi mexanizmdir. Xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar-ərzaq bazarlarının təşkili yeni iqtisadi strukturun formalaşmasında həlledici rol oynayır.

E.A. Quliyev (2023) öz tədqiqatlarında göstərir ki, “İAEƏ-də mövcud istehsal resurslarının kənd təsərrüfatında istehsal dövriyyəsinə cəlb olunması nəinki həmin ərazilərin davamlı inkişafına, həm də ölkəmizin dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini artırmaqla ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxaracaqdır” [2. s. 193].

Müasir elmi yanaşmalara görə, İAEƏ-də bazarların inkişafı yalnız istehsalın bərpası ilə məhdudlaşa bilməz. Əsas məqsəd istehsal–emal–logistika–satış mərhələlərinin vahid dəyər zənciri kimi fəaliyyət göstərməsidir. Bu baxımdan dəyər zənciri yanaşması aqrar-ərzaq bazarının səmərəliliyini, rəqabət qabiliyyətini və davamlılığını təmin edən əsas metodoloji çərçivə kimi çıxış edir.

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqat prosesində aşağıdakı elmi metodlardan istifadə edilmişdir:

- **Sistemli yanaşma** – aqrar-ərzaq bazarının bütün mərhələlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi üçün;
- **Dəyər zənciri analizi** – məhsulun istehsalından son istehlakçıya qədər hərəkəti zamanı əlavə dəyərin formalaşma mexanizmlərinin təhlili məqsədilə;
- **Statistik və müqayisəli təhlil** – regional göstəricilərin ölkə üzrə orta səviyyə ilə müqayisəsi üçün;

- **Normativ-hüquqi təhlil** – post-konflikt zonaların inkişafına yönəlmiş dövlət proqramlarının qiymətləndirilməsi üçün;
- **Qrafik və sxematik modelləşdirmə** – dəyər zəncirinin struktur elementlərinin sistemləşdirilməsi məqsədilə.

2. Post-konflikt zonalarda aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasına təsir edən əsas amillər

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşması mürəkkəb, çoxsəviyyəli və mərhələli xarakter daşıyan sosial-iqtisadi prosesdir. Bu proses klassik bazar iqtisadiyyatı qanunauyğunluqları ilə yanaşı, münaqişədən sonrakı dövrə xas olan spesifik institusional, infrastruktur, sosial-demoqrafik və təhlükəsizlik amillərinin təsiri altında baş verir. Topladığımız elmi materialların təhlili göstərir ki, post-konflikt zonalarda bazarın təşəkkülü yalnız kənd təsərrüfatı istehsalının bərpası ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda istehsal–emal–logistika–satış mərhələlərinin əlaqələndirilmiş şəkildə formalaşdırılmasını tələb edir.

Bu baxımdan İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasına təsir edən əsas amilləri aşağıdakı **funksional qruplar üzrə sistemləşdirmək** mümkündür.

2.1. *Institusional və normativ-hüquqi amillər*

İAEƏ-də bazar münasibətlərinin formalaşmasının ilkin və həlledici şərti **institusional mühitin bərpası və yenidən qurulmasıdır**. İşğal dövründə pozulmuş idarəetmə strukturları, mülkiyyət münasibətləri və hüquqi mexanizmlər bazar subyektlərinin fəaliyyətini mümkün edən əsas maneələrdən biri olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanına uyğun olaraq **iqtisadi rayonların yeni bölgüsü** post-konflikt ərazilərdə bazar formalaşması üçün fundamental institusional baza yaratmışdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması:

- resursların vahid inkişaf strategiyası çərçivəsində idarə olunmasına,
- dövlət investisiyalarının məqsədyönlü yönəldilməsinə,
- bazar institutlarının mərhələli şəkildə təşəkkül tapmasına şərait yaratmışdır.

Normativ-hüquqi mühitin şəffaflığı və sabitliyi aqrar sahibkarlığın təşəbbüskarlıq səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir. Torpaq mülkiyyəti hüquqlarının bərpası, istifadəyə verilməsi mexanizmləri, lizinq və icarə institutlarının tətbiqi post-konflikt zonalarda bazar subyektlərinin iqtisadi dövriyyəyə qoşulmasını sürətləndirən əsas alətlərdir.

2.2. *Infrastruktur amilləri (istehsal və bazar infrastrukturunu)*

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasına təsir edən ən mühüm amillərdən biri **istehsal və bazar infrastrukturunun mövcudluğu və inkişaf səviyyəsidir**. Araşdırmalarımız göstərir ki, bazar infrastrukturunu olmayan şəraitdə istehsalın bərpası belə uzunmüddətli iqtisadi nəticələr vermir.

Bu baxımdan infrastruktur amilləri aşağıdakı komponentlər üzrə qiymətləndirilməsi daha məqsəduyğundur, çünki hər bir komponent bazarın səmərəliliyi və istehsalın davamlılığı üçün kritik rol oynayır:

- **Nəqliyyat infrastrukturunu** – kənd təsərrüfatı məhsullarının bazara vaxtında və minimal itkilərlə çatdırılmasını təmin edir;
- **Enerji və su təminatı** – intensiv istehsal texnologiyalarının tətbiqi üçün zəruri şərtidir;
- **Saxlama və soyuducu anbarlar** – mövsümi qiymət dalğalanmalarının və məhsul itkilərinin qarşısını alır;
- **Emal müəssisələri** – əlavə dəyərin region daxilində formalaşmasına imkan yaradır.

İAEƏ-də infrastrukturun olmaması dəyər zəncirinin qırılmasına, məhsulların xammal kimi aşağı qiymətlərlə satılmasına və bazar səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur. Buna görə də dissertasiyada vurğulandığı kimi, **aqrar-ərzaq bazarının formalaşması infrastrukturun bərpası ilə paralel aparılmalıdır**.

2.3. *İqtisadi və maliyyə amilləri*

Aqrar-ərzaq bazarının İAEƏ-də formalaşmasına təsir edən əsas iqtisadi amillərdən biri maliyyə resurslarına çıxış imkanlarıdır. Bu ərazilərdə özəl kapitalın ilkin mərhələdə risklərdən çəkinməsi dövlətin rolunu həlledici edir.

Apardığımız tədqiqatlardan əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, aşağıdakı mexanizmlər bazarın formalaşmasına müsbət təsir göstərir, çünki onlar həm likvidliyi artırır, həm də fermerlərin və sahibkarların investisiya riskini azaldır:

- Subsidiya və dotasiya mexanizmləri – istehsal xərclərinin bir hissəsini kompensasiya edərək yeni fermerlərin bazara daxil olmasını stimullaşdırır;
- Güzəştli kreditlər və lizinq proqramları – kapital xərclərini azaldaraq texniki vasitələrə və modern texnologiyalara çıxışı asanlaşdırır;
- Aqrar sığorta sistemlərinin tətbiqi – istehsal risklərini azaldaraq fermerlərin gələcək planlaşdırmasını dəstəkləyir;
- Investisiya təşviqi və vergi güzəştləri – biznes mühitini əlverişli edərək uzunmüddətli kapital yatırımlarını cəlb edir.

Bu alətlər fermerlərin və sahibkarların bazar davranışlarını aktivləşdirir, istehsal həcmələrinin artımını stimullaşdırır və nəticədə aqrar-ərzaq bazarının iqtisadi dayanıqlığını təmin edir.

2.4. *Sosial-demoqrafik və əmək amilləri*

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşması **əhalinin geri qayıdışı və məşğulluq səviyyəsi ilə birbaşa əlaqəlidir**. Dissertasiya materiallarında vurğulandığı kimi, əhali məskunlaşmadan bazar institutlarının uzunmüddətli fəaliyyəti mümkün deyil.

Əmək resurslarının mövcudluğu:

- istehsalın genişlənməsi,
- xidmət sektorunun formalaşması,
- daxili bazar tələbinin yaranması baxımından həlledici rol oynayır.

Bu baxımdan kənd yerlərində sosial infrastrukturun (təhsil, səhiyyə, yaşayış) inkişafı aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasını dolayı yolla sürətləndirən amil kimi çıxış edir.

2.5. *Təhlükəsizlik və risk amilləri*

İAEƏ-də üçün səciyyəvi olan xüsusi amil təhlükəsizlik riskləri və qeyri-müəyyənlik amilidir. Torpaqların minalardan təmizlənməsi, mülkiyyət hüquqlarının təminatı və uzunmüddətli sabitlik investor və bazar subyektlərinin davranışlarına birbaşa təsir göstərir.

Beynəlxalq investisiyalar səmərəli institusional mühit mövcud olduqda iqtisadi artımı sürətləndirməklə yanaşı, sosial inkişafı və ekoloji dayanıqlığı da təşviq edir; bu isə qəbul edən ölkələrdə uzunmüddətli davamlı inkişaf üçün əsas şərt hesab olunur (World Bank, 2020).

Təhlükəsizlik mühitinin stabilləşməsi isə aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasının psixoloji və institusional əsasını yaradır.

2.6. *Dəyər zənciri və koordinasiya amilləri*

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasının ən mühüm xüsusiyyəti onun dəyər zənciri yanaşması əsasında qurulmasının zəruriliyidir. İstehsalın bərpası bazarın yalnız ilkin mərhələsidir. Əsas məsələ istehsal, emal, logistika və satış mərhələləri arasında koordinasiyanın təmin olunmasıdır. Təhlillər göstərir ki, koordinasiya olunmamış bazar strukturları:

- məhsul itkisini artırır,
- qiymət qeyri-sabitliyinə səbəb olur,
- fermer gəlirlərini azaldır.

Dəyər zənciri yanaşması isə post-konflikt zonalarda bazarın funksionallığını və dayanıqlığını təmin edən əsas mexanizm kimi çıxış edir. Bu yanaşma həmçinin istehsalın əlavə dəyərə çevrilməsini, məhsulların bazara çıxışını və region daxilində iqtisadi resursların daha effektiv istifadəsini mümkün edir (Kaplinsky & Morris, 2001).

3. Regional resurs potensialının aqrar-ərzaq dəyər zənciri üzrə reallaşdırılması

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli şəkildə formalaşdırılması birbaşa olaraq regional resurs potensialının hansı səviyyədə və hansı mexanizmlərlə iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsindən asılıdır. Dissertasiya materiallarının təhlili göstərir ki, bu ərazilər yüksək təbii resurs üstünlüklərinə malik olmasına baxmayaraq, həmin potensial uzun illər faktiki olaraq istifadəsiz qalmışdır. Bu səbəbdən post-konflikt mərhələdə əsas vəzifə mövcud resursların sadəcə bərpası deyil, **onların aqrar-ərzaq dəyər zənciri kontekstində optimal strukturlaşdırılmasıdır.**

3.1. Torpaq və təbii resurs potensialının istehsal mərhələsində rolu

İAEƏ-də, xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları torpaq münbitliyi, su ehtiyatları və iqlim müxtəlifliyi baxımından Azərbaycanın ən perspektivli aqrar ərazilərindən hesab olunur. Lakin bu ərazilərdə, torpaq resurslarının mövcudluğu bazarın formalaşması üçün yetərli şərt deyil. Əsas məsələ bu resursların **məhsuldarlıq və bazar yönümlü ixtisaslaşma** əsasında istifadəsidir. E.Ə. Quliyev (2024) öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, “aqrar sahədə, ixtisaslaşma düzgün aparılmadığından və təsərrüfatların zəif idarə edilməsi səbəbindən istehsal resurslarından və təbii torpaq iqlim amillərindən də səmərəli istifadə olunmur, nəticədə kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq səviyyəsi aşağı həddə qalmaqda davam edir” [3. s. 375]. Bu baxımdan, regionlarda aqrar resurs potensialının səmərəli reallaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlər strateji əhəmiyyət daşıyır:

- məhsul növləri üzrə ixtisaslaşmanın aparılması,
- suvarma sistemlərinin bərpası və modernləşdirilməsi,
- ekoloji dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğun istehsal texnologiyalarının tətbiqi.

Belə yanaşma yalnız torpaq və iqlim resurslarının istifadəsini optimallaşdırmaqla qalmır, həm də əlavə dəyərin yaradılması və bazara çıxış imkanlarını artırır. Nəticədə, regionlarda iqtisadi səmərəlilik yüksəlir, fermer gəlirləri stabilləşir və İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlı inkişafı üçün möhkəm əsaslar formalaşır. Bu strategiya dəyər zənciri yanaşması ilə uzlaşdırıldıqda, istehsal, emal, logistika və satış mərhələləri arasında koordinasiyanın təmin olunmasına, həmçinin insan kapitalının strateji rolunun daha səmərəli istifadəsinə şərait yaradır.

3.2. Emal mərhələsində əlavə dəyərin formalaşdırılması

Apardığımız tədqiqatlardan aydın olur ki, aqrar-ərzaq dəyər zəncirində əlavə dəyərin əsas hissəsi məhz emal mərhələsində formalaşır.

Qlobal dəyər zəncirlərində iştirak ölkələrin daxili əlavə dəyər yaratmaq imkanlarını genişləndirir, texnologiya transferini sürətləndirir və ixrac potensialının yüksəlməsinə şərait yaradır (UNCTAD, 2023).

İAEƏ-də emal müəssisələrinin olmaması və ya zəif inkişafı kənd təsərrüfatı məhsullarının xammal şəklində aşağı qiymətlərlə satılmasına səbəb olur.

Bu səbəbdən:

- regiondaxili emal müəssisələrinin yaradılması;
- aqropark və sənaye məhəllələrinin təşkili;
- kooperativ əsaslı emal modellərinin tətbiqi.

Bu qeyd edilənlər regional resurs potensialının dəyər zənciri üzrə daha səmərəli reallaşdırılmasını təmin edir.

3.3. Logistika və bazara çıxış imkanları

Regional resurs potensialının reallaşdırılmasında logistika həlqəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Digər tərəfdən, logistika zəif inkişaf etdikdə istehsal və emal mərhələlərində əldə edilən üstünlüklər bazar mərhələsində itirilir. Bu, əsasən məhsulun vaxtında bazara çatdırılmaması, nəqliyyat xərclərinin artması, saxlama şəraitinin qeyri-kafi olması və mövsümi qiymət dalğalanmaları səbəbindən baş verir. Nəticədə, istehsalın əlavə dəyəri tam realizə olunmur, fermerlərin və istehsalçıların gəlirləri azalır və regional resurs potensialı səmərəli şəkildə bazar dövriyyəsinə daxil ola bilmir.

Dəyər zənciri yanaşması istehsal, emal, logistika və satış mərhələlərini vahid çərçivədə birləşdirərək resursların səmərəli istifadəsini təmin edir (OECD, 2013). Məhz bu baxımdan, İAEƏ-də aşağıdakı tədbirlər resurs potensialının bazar dövriyyəsinə fasiləsiz daxil olmasını təmin edir:

- nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin yaradılması;
- soyuducu anbarların təşkili;
- regional topdansaş bazarlarının formalaşdırılması.

Bu yanaşma İAEƏ-də dəyər zəncirinin funksionallığını qoruyaraq məhsul itkisini azaldır, qiymət sabitliyini təmin edir və fermer gəlirlərini artırır.

3.4. İnsan kapitalı və bilik resursları

Resurs potensialı yalnız maddi amillərlə məhdudlaşmır. Öz tədqiqatımızla bir daha təsdiqləyirik ki, insan kapitalı və aqrar biliklər dəyər zəncirinin bütün mərhələlərində həlledici rol oynayır. Kadr hazırlığı, aqrar məsləhət xidmətləri və innovasiya transferi olmadan resurs potensialının səmərəli istifadəsi mümkün deyil. Müasir aqrar iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq, bilik əsaslı yanaşmalar istehsalın rəqabət qabiliyyətini artırır, innovativ texnologiyaların tətbiqini sürətləndirir və İAEƏ-də zonalarda davamlı iqtisadi inkişaf üçün dayanıqlı bazar mühiti yaradır.

3.5. Ümumi qiymətləndirmə

Regional resurs potensialının səmərəli reallaşdırılması istehsal, emal, logistika və bazara çıxış mərhələlərinin, həmçinin insan kapitalının vahid dəyər zənciri modeli çərçivəsində integrasiyasını tələb edir.

İnvestisiyalar həm iqtisadi, həm də sosial infrastrukturun inkişafını, məskunlaşma səviyyəsinin yüksəlməsini dəstəkləyir (World Bank Group & IMF, 2022). Bu yanaşma, həm də İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının struktur əsaslarını formalaşdırır, məhsul itkisini azaldır, qiymət sabitliyini təmin edir və fermer gəlirlərinin artmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, kadr hazırlığı, aqrar məsləhət xidmətləri və innovasiya transferi dəyər zəncirinin bütün mərhələlərində strateji rol oynayır, regional iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin edir.

4. Aqrar-ərzaq dəyər zəncirində struktur boşluqlar və onların bazar səmərəliliyinə təsiri

İAEƏ-də, aqrar-ərzaq bazarının inkişafında əsas məhdudlaşdırıcı amillərdən biri dəyər zəncirində yaranan struktur boşluqlardır.

Dəyər zənciri yanaşması istehsal, emal, logistika və satış mərhələlərini vahid çərçivədə birləşdirərək resursların səmərəli istifadəsini təmin edir (OECD, 2013). Apardığımız təhlillər göstərir ki, bu boşluqlar bazarın səmərəliliyini azaldır, qiymət mexanizmlərini pozur və fermerlərin gəlir imkanlarını məhdudlaşdırır.

4.1. İstehsal və bazar mərhələləri arasında əlaqəsizlik

İAEƏ-də, istehsalın bərpası əksər hallarda bazar tələbi ilə sinxron aparılmır. Bu isə:

- məhsul artıqlığı və ya çatışmazlığı;
- qiymət dalğalanmaları;
- bazar risklərinin artması ilə nəticələnir.

Qeyd edək ki, istehsal qərarlarının bazar siqnallarına əsaslanmaması dəyər zəncirinin ilkin boşluqlarından biridir. Nəticədə, bazar funksionallığı zəifləyir, məhsulun əlavə dəyəri tam realizə olunmur və iqtisadi dayanıqlıq risk altına düşməklə zəifləyə bilər ki, bu da davamlı inkişaf tempini aşağı salır.

Davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan strateji investisiya siyasəti uzunmüddətli makroiqtisadi artım üçün əsas determinantdır (OECD, 2015). Bu baxımdan, İAEƏ-də qoyulan investisiyaların səmərəliliyini qorumaq və artırmaq üçün başlanğıc nöqtədən dəyər zəncirinin səmərəli qurulması və ona təsir edən komponentlərin optimallaşdırılması diqqət mərkəzində olmalıdır.

4.2. *Emal və saxlama infrastrukturunun zəifliyi*

Ən kritik boşluqlardan biri **saxlama və emal imkanlarının məhdudluğu**dur. Məhsulların saxlanma imkanlarının olmaması mövsümi satış məcburiyyəti yaradır və fermerləri aşağı qiymətlərlə satışa sövq edir.

Bu vəziyyət:

- məhsul itkisini artırır;
- əlavə dəyərin regiondan kənara çıxmasına səbəb olur;
- bazarın uzunmüddətli inkişafını zəiflədir.

Buna görə də İAEƏ-də emal və saxlama infrastrukturunun gücləndirilməsi, o cümlədən soyuducu anbarların, topdansatış və regional bazarların təşkili dəyər zəncirinin funksionallığını qorumaq və fermer gəlirlərini artırmaq üçün həlledici rol oynayır (OECD, 2013). Nəticədə, məhsulun əlavə dəyəri tam realizə olunur, bazar stabilliyi təmin edilir və regional iqtisadi inkişafın davamlılığı güclənir.

4.3. *Marketing və satış mexanizmlərində boşluqlar*

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının ən zəif həlqələrindən biri marketing və satış sistemidir.

Təhlillərimiz göstərilir ki:

1. brendləşmə zəifdir,
2. bazar məlumatlarına çıxış məhduddur,
3. məhsulun keyfiyyət standartlaşdırılması aşağı səviyyədədir.

Bu isə regional məhsulların daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini zəiflədir.

4.4 *İnstitusional koordinasiya problemləri*

Dəyər zəncirində dövlət qurumları, istehsalçılar, emalçılar və ticarət subyektləri arasında koordinasiyanın zəif olması struktur boşluqları dərinləşdirir. Eyni zamanda, institusional parçalanma bazar mexanizmlərinin səmərəliliyini azaldır.

4.5. *Qiymət mexanizmi və risklərin idarə olunması*

İAEƏ-də bazar səmərəliliyinə mənfi təsir göstərən digər amil qiymət mexanizminin qeyri-sabitliyidir. Sığorta və risk idarəetmə alətlərinin zəifliyi fermerlərin bazar risklərinə qarşı həssaslığını artırır.

4.6. *Ümumi elmi nəticə*

Aparılan təhlil göstərir ki, dəyər zəncirindəki struktur boşluqlar:

- bazar səmərəliliyini azaldır;
- regional potensialın reallaşdırılmasını məhdudlaşdırır;
- aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlılığını zəiflədir.

Bu boşluqların aradan qaldırılması **dəyər zənciri əsaslı koordinasiya mexanizmlərinin tətbiqini** zəruri edir.

5. Dövlət və sahibkarlığın İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasındakı qarşılıqlı rolu

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşması dövlət siyasəti ilə sahibkarlığın qarşılıqlı, mərhələli və tamamlayıcı rolu əsasında baş verir. İlk mərhələdə bazarın təşkili yüksək risklər səbəbindən dövlətin aktiv təşəbbüsü və tənzimləyici rolu ilə mümkün olur. Bu mərhələdə dövlət hüquqi və institusional bazanı yaradaraq, torpaq münasibətlərini və mülkiyyət hüquqlarını bərpa edir, infrastruktur layihələrini maliyyələşdirir və ilkin istehsal risklərini subsidiyalar, güzəştlər və digər dəstək mexanizmləri ilə azaldır. Eyni zamanda, dövlətin tətbiq etdiyi subsidiyalar, güzəştli kreditlər, aqrar sığorta sistemləri və investisiya təşviqi bazarın strateji formalaşmasına xidmət edir və sahibkarların bazar davranışlarını stimullaşdırır.

Uzunmüddətli perspektivdə aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlılığı sahibkarlığın aparıcı mövqeyə keçməsi ilə təmin olunur. Sahibkarlar istehsal səmərəliliyini artırır, innovasiya və texnologiyaların

tətbiqini sürətləndirir, bazar tələbinə çevik reaksiya verir və dəyər zəncirinin mərhələləri arasında əlaqəni gücləndirir. Dövlət–özl sektor tərəfdaşlığı (DÖST) modeli bu prosesi gücləndirərək iri infrastruktur və emal layihələrinin həyata keçirilməsinə, bazar risklərinin paylaşılmasına və institusional möhkəmlənməyə imkan yaradır. Beləliklə, dövlətin təşəbbüskarlığı və sahibkarlığın aparıcı rolu İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının sabit və davamlı formalaşmasını təmin edən əsas institusional mexanizm kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, dövlət və sahibkarların qarşılıqlı fəaliyyəti bazarda şəffaflıq və hesabatlılıq mexanizmlərinin formalaşmasını təşviq edir. İnsan kapitalına və peşəkar kadr hazırlığına yönəlmiş proqramlar, aqrar məsləhət xidmətləri və innovasiya transferi dəyər zəncirinin bütün mərhələlərində effektivliyi artırır. Regional resursların optimal istifadəsi ilə məhsul itkisi minimuma endirilir və əlavə dəyərin yerli iqtisadiyyata daxil olması təmin edilir. Bazar iştirakçılarının risk qavrayışının azaldılması və maliyyə alətlərinə çıxış imkanlarının artırılması investisiya mühitini möhkəmləndirir. Nəticədə, İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlı inkişafı və regionun iqtisadi sabitliyi üçün strateji baza yaradılır.

6. Dəyər zənciri yanaşmasının üstünlükləri İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının inkişafında

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının inkişafının ən mühüm metodoloji əsası dəyər zənciri yanaşmasıdır. Bu yanaşma bazara yalnız ayrı-ayrı fəaliyyət mərhələlərinin cəmi kimi deyil, vahid, qarşılıqlı əlaqəli və strateji iqtisadi sistem kimi baxmağa imkan verir. İstehsal, emal, logistika, marketinq və satış mərhələlərinin vahid çərçivədə koordinasiya resursların səmərəli istifadəsini təmin edir, əlavə dəyərin region daxilində saxlanması mümkün edir və məhsul itkisini minimuma endirir.

Dəyər zənciri yanaşması həmçinin bazar risklərinin azaldılmasına və qiymət sabilliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Mərhələlərarası koordinasiya mövsümi qiymət dalğalanmalarını yumşaldır, istehsalçı gəlirlərini sabitləşdirir və bazarın dayanıqlığını gücləndirir. Regional ixtisaslaşma və rəqabət qabiliyyəti bu yanaşmanın digər üstünlükləridir; məhsul keyfiyyətinin yüksəlməsinə, ixrac potensialının artmasına və regional brendlərin formalaşmasına şərait yaradır. Sosial-iqtisadi və institusional təsirlər isə insan kapitalının inkişafı, məşğulluğun artması, dövlət–özl sektor əməkdaşlığının möhkəmlənməsi və bazar institutlarının davamlılığını əhatə edir.

Eyni zamanda, dəyər zənciri yanaşması İAEƏ-də investisiyaların strateji istifadəsini gücləndirir, region daxilində resurs dövriyyəsinə optimallaşdırır və iqtisadi artımın davamlılığını təmin edir. Bu yanaşma bazarın funksionallığını artırır, əlavə dəyərin realizəsini maksimuma çatdırır və uzunmüddətli iqtisadi və sosial sabilliyin yaradılmasına imkan verir. Nəticədə, İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının inkişafı üçün dəyər zənciri modeli optimal və kompleks metodoloji çərçivə kimi çıxış edir.

7. STATİSTİK VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL: İAEƏ-də AQRAR-ƏRZAQ BAZARININ İNKİŞAF GÖSTƏRİCİLƏRİ

Bu bölmədə statistik və müqayisəli təhlil Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında aparılmışdır. Təhlildə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üzrə aqrar sahənin inkişaf dinamikası və məhsul strukturu cədvəl 1-də müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Cədvəl 1.

**Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında
aqrar sahə üzrə ümumi məhsul buraxılışı, mln. manat**

İqtisadi rayon	2020	2021	2022	2023	2024	Orta mütləq artım, mln. manat
Qarabağ	1548,95	2810,3	3594,93	4243,45	4820,27	817,83
Şərqi Zəngəzur	133,2	966,3	2297,7	4187,17	3924,93	947,93

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Cədvəl 1-in məlumatları göstərir ki, 2020–2024-cü illər ərzində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sahə üzrə ümumi məhsul buraxılışı dinamik artım meyli nümayiş

etdirmişdir. Qarabağ iqtisadi rayonunda məhsul buraxılışı 2024-cü ildə 2020-ci illə müqayisədə təxminən 3,1 dəfə artmış və orta mütləq artım 817,83 mln. manat təşkil etmişdir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda isə məhsul buraxılışının artım tempi daha yüksək olmuşdur ki, bu da əsasən ilkin dövrdə istehsal həcmının aşağı səviyyədə olması və sonrakı illərdə bərpa və investisiya yönümlü tədbirlərin intensivləşməsi ilə izah olunur. Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr hər iki iqtisadi rayonda aqrar istehsal potensialının genişləndiyini və regional inkişaf proseslərinin aktiv fazaya keçdiyini göstərir.

Aqrar sahə üzrə ümumi məhsul buraxılışında müşahidə olunan bu artım meyillərinin struktur mənbələrinin və konkret məhsul qrupları üzrə formalaşma xüsusiyyətlərinin müəyyənəndirilməsi məqsədilə əsas bitkiçilik məhsulları üzrə istehsal həcmələrinin müqayisəli təhlilinə ehtiyac yaranır. Bu baxımdan Cədvəl 2-də Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında əsas bitkiçilik məhsulları üzrə istehsal dinamikası təqdim olunur.

Cədvəl 2.

**Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında
əsas bitkiçilik məhsulları üzrə istehsal həcmi, ton**

Məhsul növü	Qarabağ		Şərqi Zəngəzur		Meyil
	2020	2024	2020	2024	
Dənli və dənli paxlalar	436695,7	476448,7	10166,1	39507,2	Artım
Buğda	304600,3	300277,9	5567,5	31000,5	Şərqi Zəngəzurdə sürətli artım
Tərəvəz	253224,3	320893,0	1156,8	1214,5	Qarabağ üstün
Kartof	17159,6	17777,0	579,8	622,5	Mülayim artım
Meyvə və giləmeyvə	51137,1	58995,2	1227,7	1326,5	Stabil artım

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Cədvəl 2-nin müqayisəli təhlili göstərir ki, Qarabağ iqtisadi rayonunda tərəvəz və meyvə-giləmeyvə istehsalı üzrə artım daha sabit xarakter daşıyır. Şərqi Zəngəzurdə isə dənli və buğda üzrə istehsalın sürətli artımı **İAEƏ-də ilkin** mərhələdə aqrar sahədə innovativ texnologiyaların səmərəli tətbiqi və əkin sahələrinin bərpası ilə izah olunur.

8. NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat göstərir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə (İAEƏ) aqrar-ərzaq bazarının formalaşması və inkişafı yalnız istehsalın bərpası ilə məhdudlaşmır. Bu proses institusional mühitin yenidən qurulması, infrastrukturun modernləşdirilməsi və bazar mexanizmlərinin sistemli şəkildə təşkili ilə sıx bağlıdır. Post-konflikt mərhələdə aqrar-ərzaq bazarları regional iqtisadiyyatın bərpasında və sosial-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində həlledici rol oynayır.

Tədqiqat sübut edir ki, regional resurs potensialının real iqtisadi nəticələrə çevrilməsi yalnız dəyər zənciri yanaşması əsasında mümkündür. İstehsal, emal, logistika və satış mərhələləri arasında əlaqələndirmənin olmaması bazar səmərəliliyini azaldır, əlavə dəyərin regiondan kənara çıxmasına səbəb olur. Dəyər zənciri yanaşması bu mərhələlər arasında koordinasiyanı təmin etməklə aqrar-ərzaq bazarının funksional fəaliyyətini gücləndirir və məhsulun əlavə dəyərinin region daxilində maksimal realizəsini mümkün edir.

Araşdırma göstərir ki, İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının təşəkkülündə dövlət siyasəti ilə sahibkarlığın qarşılıqlı və mərhələli rolu həlledici əhəmiyyət daşıyır. İlkin mərhələdə dövlətin təşəbbüskar və tənzimləyici funksiyası bazar institutlarının formalaşmasına şərait yaradır, növbəti mərhələdə isə sahibkarlığın aparıcı mövqeyə keçməsi bazarın dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafını təmin edir.

Ümumilikdə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafı kompleks, sistemli və dəyər zənciri əsaslı yanaşma tələb edir. Bu yanaşma regional iqtisadi artımın sürətləndirilməsinə, məşğulluğun artırılmasına və ictimai rifahın yüksəldilməsinə xidmət edən dayanıqlı aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasına imkan yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanı, <https://e-qanun.az/framework/47788>
2. Quliyev, E.A. (2023). Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu. *Monoqrafiya. Bakı “kooperasiya nəşriyyatı” 2023. 320 s.*
3. Quliyev E.Ə. Yeni Nəsil İqtisadiyyat: Çağırışlar və perspektivlər, Beynəlxalq elmi-praktik konfrans, Bakı – 4 oktyabr – 2024. (372-377).
4. **World Bank.** (2020). *Global investment competitiveness report 2019/2020*. World Bank Group. <https://www.worldbank.org>
5. **UNCTAD.** (2023). *Global value chains and development: Investment and value added trade*. United Nations Conference on Trade and Development. <https://unctad.org>
6. **OECD.** (2013). *Interconnected economies: Benefiting from global value chains*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org>
7. **UNCTAD.** (2024). *World investment report 2024*. United Nations Conference on Trade and Development. <https://unctad.org>
8. **OECD.** (2015). *Policy framework for investment*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org>
9. **World Bank Group & IMF.** (2022). *Investment and sustainable development: Joint report 2022*. World Bank & International Monetary Fund. <https://www.worldbank.org>
10. **UNIDO.** (2021). *Industrial development report 2021: The future of industrialization in a post-COVID world*. United Nations Industrial Development Organization. <https://www.unido.org>
11. Kaplinsky, R., & Morris, M. (2001). *A handbook for value chain research*. International Development Research Centre & Institute of Development Studies. http://sds.ukzn.ac.za/files/handbook_valuechainresearch.pdf

Перспективы развития агропродовольственного рынка и подход цепочки добавленной стоимости в освобожденных территориях**Хайям Джавадзаде**

Кандидат экономических наук, доцент
Загатальский филиал Азербайджанского государственного
экономического университета
ORCID: 0009-0001-0150-7116
E-mail: xayyam1984@mail.ru

Резюме: В статье представлен всесторонний научный анализ перспектив развития агропродовольственного рынка на освобожденных территориях на основе подхода, учитывающего цепочку создания стоимости. Эмпирическая и теоретическая база исследования формируется материалами докторской диссертации, посвященной развитию агропродовольственного рынка в Азербайджанской Республике, официальными статистическими данными и нормативно-правовыми документами. В освобожденных территориях подробно изучены восстановление сельскохозяйственного производства, формирование рыночных институтов, вовлечение регионального ресурсного потенциала в экономический оборот и механизмы координации на этапах цепочки добавленной стоимости. В результате ответа на исследовательские вопросы на научной основе были определены институциональные, инфраструктурные и экономические механизмы устойчивого развития агропродовольственного рынка на освобожденных территориях.

Ключевые слова: агропродовольственный рынок, освобожденные территории, региональное развитие, цепочка добавленной стоимости, государственная политика, предпринимательство.

JEL коды: Q13, Q18, R11, O13